

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 14 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2024

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासातील लोकशाही मूल्यांचे मूल्यांकन NEP 2020 दृष्टिकोन

प्रा.डॉ. सोमगोडे एन. एस.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, जवाहर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अणदूर,
ता.तुळजापूर जि. धाराशिव.

प्रस्तावना:-

“नवीन शैक्षणिक धोरणातून भविष्याचा वेध घेणारे युवक तयार होतील” अशी अपेक्षा भारत सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरणाबाबत व्यक्त केली आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण आगामी काळातील शासन व्यवस्थेकडून शिक्षण व्यवस्थेत अंगीकारल्या जाणाऱ्या बाबींचा आराखडा आहे. दि.29 जुलै 2020 रोजी भारत सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केले आहे. भविष्यातील समर्थ,सक्षम आणि सत्मार्गी नागरिक घडवणे हे 2020 च्या शैक्षणिक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट निश्चित करण्यात

आले आहे. त्यामुळे येत्या दशकात शिक्षण व्यवस्थेची दिशा स्पष्ट होणार आहे. दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे देशात शिक्षण हक्क अधिनियम 2009 ची अंमलबजावणी एप्रिल 2010 पासून सुरु झाली त्यास एका दशकाचा कालावधी पूर्ण झाला आहे.गत 10 वर्षात देशाच्या प्राथमिक शिक्षण व्यवस्थेत अनेक बदल घडून आलेले आहेत.प्राथमिक शिक्षण क्षेत्रास बळकटी आणण्यासाठी अनेक मुलभूत व प्रशासनिक बदल करण्यात आलेले आहेत. आपल्या पाल्यांनी शिक्षण प्रवाहात राहून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पूर्ण करावे यासाठी पालकांचे प्रबोधन करण्यात येत आहे.शाळांना विविध भौतिक सुविधा पुरवण्यात आल्या आहेत.अनेकदा शिक्षण हक्क कायद्याचा विस्तार व्हावा म्हणूनही मागणी होत आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात पुढील 25 वर्षांचा विचार करण्यासोबतच प्राथमिक शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल स्वीकारण्याबाबत सूचित करण्यात आलेले आहे. शिक्षण हक्क कायद्याचा विस्तारही करण्यात येणार आहे. शैक्षणिक प्रशासन,भाषा व व्यवसाय शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण यामध्ये अनेक बदल सुचवण्यात आलेले आहेत. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधातून नवीन शैक्षणिक धोरणाचा शिक्षण हक्क कायदा 2009 च्या अंमलबजावणीवर होणारा परिणाम तसेच त्यामुळे होणारे सक्षमीकरण अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लेखाची उद्दिष्टे :-

- I. नवीन शैक्षणिक धोरणातील महत्वपूर्ण बदलाची माहिती घेणे.
- II. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षण हक्क कायद्याचे होणारे सक्षमीकरण यावर विचार मंथन करणे.

शोध लेखाची गृहीतके :-

- I. नवीन शैक्षणिक धोरणाने शिक्षण क्षेत्रात अनेक बदल प्रस्तावित होत आहेत.
- II. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे शिक्षण हक्क कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीस सक्षमीकरण होण्यास मदत होणार आहे.

शोध लेखाची संशोधन पद्धती :-

या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय, संदर्भ साहित्य, अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

शोध लेखाचे महत्व :-

- I. शोध निबंधाच्या माध्यमातून नवीन शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्टे ज्ञात झाली.
- II. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करता आला.
- III. नवीन शैक्षणिक धोरण व शिक्षण हक्क कायदा यांचा परस्पर संबंध जाणून घेऊन शिक्षण हक्क कायद्याचे होणारे सक्षमीकरण जाणून घेण्यास मदत झाली.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मधील महत्वपूर्ण तरतुदी :-

सन 2020 मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणात अनेक बाबींचा समावेश करण्यात आला असून भविष्यातील शिक्षण कसे असेल ? याचे सविस्तर विवेचन करण्यात आलेले आहे. या शैक्षणिक धोरणातील महत्वपूर्ण तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

- I. **शिक्षण हक्क कायद्याचा विस्तार :-** शिक्षण हक्क अधिनियम 2009 मध्ये 6 ते 14 या वयोगटातील म्हणजेच इयत्ता 1 ते 8 पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण बंधनकारक करण्यात आले आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात या कायद्याचा विस्तार करून पूर्वप्राथमिक ते पदवीपर्यंत म्हणजेच 3 ते 18 वयोगटातील मुलांचा समावेश शिक्षण हक्क कायद्यात करून कायद्याचा विस्तार करण्यात आला आहे.
- II. **मातृभाषेतील शिक्षणास प्राधान्य :-** नवीन शैक्षणिक धोरणात सध्या अस्तित्वात असलेल्या त्रिभाषा सूत्रात बदल केला नसला तरीही बालकांना इयत्ता 5 वी ते 8 वी पर्यंत मातृभाषेतूनच शिक्षण मिळाले पाहिजे यावर भर देण्यात आला आहे. याबरोबरच माध्यमिक स्तरावर परदेशी भाषा शिकण्याची संधी मुलांना उपलब्ध असेल अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

- III. **मूल्यमापन पद्धतीत सुधारणा :-** विद्यार्थ्यांच्या वर्ग 3, 5 व 8 या स्तरावर परीक्षा घेण्यात येतील. तसेच मनुष्यबळ विकास मंत्रालयांतर्गत PARAKH या मूल्यमापन संस्थेची स्थापना करण्यात येणार असून त्याद्वारे मूल्यमापन व विविध परीक्षांचे संचालन करण्यात येणार आहे. तसेच NTA- National Testing Agency ला परीक्षा घेण्याबाबत अधिकार प्रदान केले जातील.
- IV. **शिक्षकांची नेमणूक व प्रशिक्षण :-** नवीन शैक्षणिक धोरणात व्यावसायिक पात्रताधारक शिक्षकांचीच नेमणूक करण्याबाबत स्पष्ट मार्गदर्शक सूचना देण्यात आल्या असून नियुक्तीनंतर नियमितपणे शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होण्यासाठी निरंतर प्रशिक्षण सुविधा निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्याशिवाय शिक्षकांना त्यांच्या उच्च गुणवत्तेनुसार शैक्षणिक प्रशासनात उच्च पदावर संधी देण्यात येणार आहे. कला, शा.शि. व्यावसायिक शिक्षण, भाषा विषयाच्या शिक्षकांची प्रधान्याने नियुक्ती केली जाणार असून शिक्षकांच्या बदल्या कमी किंवा अपवादात्मक स्थितीत करण्यात येतील. तसेच शिक्षकांची अशैक्षणिक कामे कमी करण्यात येतील.
- V. **विद्यार्थीकेंद्रित व सर्वसमावेशक शिक्षण :-** शिक्षणात व्यावसायिक शिक्षणाबरोबरच आंतर विद्याशाखीय दृष्टीकोन स्वीकारला असून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे विविध शाखेतील विषय निवडीचे स्वातंत्र्य मिळणार आहे. तसेच शिक्षणाचे स्वरूप सर्वसमावेशक राहणार आहे.
- VII. **शिक्षणावरील खर्च 6% पर्यंत नेणे :-** कोठारी आयोगाने सुचवलेले व अद्यापही पूर्णत्वास न गेलेले शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पनाच्या 6% पर्यंत नेण्याचे उद्दिष्ट्य प्रस्तुत धोरणात ठेवण्यात आलेले आहे. जेणेकरून विविध शैक्षणिक गरजा पूर्ण केल्या जातील.
- VII. **शाळा संकुल संकल्पना :-** 1995 सालापासून अस्तित्वात आलेल्या केंद्रीय शाळा किंवा संकुल शाळांना प्राधान्य देऊन त्या संसाधनाच्या दृष्टीने अधिक सक्षम करण्यात येतील. जेणेकरून संकुलातील संसाधनांचा कार्यक्षम सामुहिक वापर (Sharing) ईतर अंतर्गत शाळांना करता येईल.
- VIII. **सर्वांगीण विकासाचे ध्येय :-** शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक, भावात्मक व क्रियात्मक विकास म्हणजेच सर्वांगीण विकास करण्याचे ध्येय ठेवण्यात आलेले असून त्यादृष्टीने आवश्यक कार्यवाही करण्यात येईल. संसाधने उपलब्ध करून देण्यात येतील. शिक्षणातील गळती कमी करून उच्च शिक्षणात होत असलेल्या गळतीचा टक्का कमी केला जाईल.
- XI. **शिक्षण स्तरात बदल :-** सध्या प्रचलित असलेल्या 10+2+3 या स्तराऐवजी 5+3+3+4 हा नवीन नवीन शैक्षणिक आकृतीबंध स्वीकारण्यात आला आहे. त्यामुळे गेल्या अनेक वर्षांपासून अस्तित्वात असलेली पद्धत बदलण्यात आली आहे.

अशा रीतीने 2020 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात वरील महत्वपूर्ण घटकांसह अनेक तरतुदी करण्यात आल्या असून देशातील शिक्षण व्यवस्थेत आमुलाग्र बदल अपेक्षित करण्यात आले आहेत.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीवर होणारा परिणाम :-

केंद्र सरकारने जाहीर केलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये प्राथमिक तसेच उच्च शिक्षणात अनेक बदल व सुधारणा सुचवल्या आहेत. त्याचा परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर होणे अनिवार्य आहे. सन 2010 पासून देशात होत असलेल्या शिक्षण

हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणी व सक्षमीकरणावर यातील अनेक तरतुदींचा प्रभाव पडणार आहे.त्याबाबत खालीलप्रमाणे विक्षेपण करता येईल.

- I. **शिक्षण हक्क कायद्याचे सक्षमीकरण :-** 2020 च्या नवीन शैक्षणिक धोरणात 3 ते 18 वयोगटातील मुलांचा समावेश केल्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्याचा विस्तार होऊन त्याचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होणार आहे. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजांची पूर्तता करण्यावर नवीन धोरणात भर देण्यात आला आहे.शाळांना समृद्ध करण्यास प्राधान्य दिले जाणार आहे.
- II. **पायाभूत शैक्षणिक सुधारणा :-** शिक्षण हक्क कायद्यानुसार शिक्षण क्षेत्रात अपेक्षित पायाभूत सुविधांची निर्मिती व पुरवठा करण्यावर नवीन शैक्षणिक धोरणात लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.विद्यार्थ्यांना त्यांच्या जवळच्या परिसरात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळाले पाहिजे ही शिक्षण हक्क कायदातील अपेक्षा नवीन शैक्षणिक धोरणात अधिक प्रभावीपणे मांडण्यात आली आहे.
- III. **शाळाबाह्य मुले शिक्षण प्रवाहात :-** गेल्या अनेक वर्षांपासून शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न कायमस्वरूपी सोडवण्यात आपल्याला यश मिळाले नाही.बालकामगार,पालकांचे स्थलांतर,सुविधांचा अभाव,आर्थिक मागासलेपण अशा अनेक कारणामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहापासून दूर राहणाऱ्या मुलांचे किमान प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यावर नवीन शैक्षणिक धोरणात भर देण्यात आला आहे.
- IV. **गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर भर :-** शिक्षणाचे केवळ सार्वत्रिकीकरण करणे महत्वाचे नाही तर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण होणे महत्वाचे आहे.म्हणून शहरी किंवा ग्रामीण असा भेदभाव न करता सर्वांना समान व उच्च प्रतीचे शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट्य नवीन शैक्षणिक धोरणात ठेवण्यात आले आहे.त्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्यातील गुंवातापूर्ण शिक्षणाचे ध्येय पूर्ण होणार आहे.
- V. **आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना सवलत :-** शिक्षण हक्क कायदातील तरतुदीनुसार आर्थिकदृष्ट्या घटकांच्या पाल्यांसाठी खाजगी व्यवस्थापनाच्या शाळेत 25%प्रवेश राखीव ठेवण्यात आलेले आहेत.याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यावर नवीन शैक्षणिक धोरणात भर देण्यात आला आहे.
- VI. **शिक्षण व्यवस्थेत लवचिकता :-** विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार विषय निवडीचे स्वातंत्र्य देण्यात आल्यामुळे लवचिकता आणण्यात आली असून किमान 5 व्या इयत्तेपर्यंत मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची तरतूद नवीन शैक्षणिक धोरणात करण्यात आली आहे.आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन स्वीकारल्यामुळे तसेच व्यावसायिक शिक्षणावर भर देण्यात आल्यामुळे विद्यार्थ्यांना सक्तीने विषय घेण्याची आवश्यकता असणार नाही.
- VII. **शाळा व्यवस्थापनात पालकांचा सहभाग :-** शाळा विकासात पालकांचा सहभाग अतिशय महत्वाचा असल्याने शाळा विकास आराखडा तयार करताना शाळेच्या गरजांनुसार व पालकांचा सहभाग घेऊन करण्यास प्राधान्य दिले जाणार आहे.पालकांची भूमिका शाळा विकासात अधोरेखित करण्यात आली आहे.
- VIII. **विषय शिक्षकांची नियुक्ती :-** कोठारी आयोगाने कला,कार्यानुभव व शारीरिक शिक्षण या विषयांना महत्वाचे स्थान देऊन त्यासाठी अध्यापनात तासिका निश्चित केल्या होत्या.शिक्षण हक्क कायद्यात या विषयासाठी स्वतंत्र प्रशिक्षित अंशकालीन शिक्षकांची नियुक्ती करण्याबाबत तरतुदी केल्या आहेत.नवीन शैक्षणिक धोरणातही यावर भर देण्यात आला आहे.

IX. **पात्र शिक्षकांची नियुक्ती, प्रशिक्षण व बदल्याबाबत स्पष्टता :-** शिक्षण हक्क कायदानुसार शिक्षक पात्रता परीक्षा-TET उत्तीर्ण शिक्षकांची नियुक्ती अनिवार्य केली आहे.त्यादृष्टीने नवीन शैक्षणिक धोरणात अधिक स्पष्टता आणण्यात आलेली आहे.पात्र व गुणवत्ताधारक शिक्षकांची नियुक्ती करून त्यांना निरंतर व्यावसायिक विकासाची संधी देण्यात येणार आहे.शिक्षक बदल्याबाबत सर्वसमावेशक धोरण निश्चित करून अतिशय कमी किंवा अपवादात्मक परिस्थितीत बदल्या करण्यात येतील अशा तरतुदी करून शिक्षकांना कार्य करताना स्थैर्य मिळेल याबाबत धोरणात्मक निर्णय घेण्याचे ठरवण्यात आले आहे.

अशा रीतीने 2020 च्या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात शिक्षण हक्क कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी व बळकटी आणण्यासाठी अनेक धोरणात्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.1966 मध्ये कोठारी आयोगाने केलेल्या अनेक शिफारशीची पुनरावृत्तीही या शैक्षणिक धोरणात झाली आहे. एका अर्थाने एवढा कालावधी जाऊन सुद्धा त्या पूर्ण न होणे आपल्या व्यवस्थेपुढे प्रश्नचिन्ह उभे करणारे आहे.

अनेक धोरणे (Policy) आदर्श व गृहितावर आधारित असतात.त्यांची प्रामाणिक अंमलबजावणी होणे अतिशय महत्वाचे आहे.अपेक्षा आहे नवीन शैक्षणिक धोरणातील अनेक तरतुदी देशातील शिक्षणाचे व शिक्षण व्यवस्थेचे निश्चितच सक्षमीकरण करतील आणि आपला देश एक

विकसित शक्ती म्हणून जगात उदयाला येईल.त्यादृष्टीने आवश्यक नागरिक व मनुष्यबळ घडवण्याची ताकद निश्चितच नवीन शैक्षणिक धोरणात आहे असा विश्वास वाटतो.तो सार्थ ठरावा ही अपेक्षा.

निष्कर्ष :-

1. सन 1966 साली घोषित करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील अनेक शिफारशींची अद्यापही अंमलबजावणी करण्यात आलेली नाही.त्यामुळे सन 2020 चे नवीन शैक्षणिक धोरण स्वप्नरंजन ठरू नये.
2. शाळा व शैक्षणिक प्रशासन यांच्यात असणान्या सुविधांचा अभाव अंमलबजावणीतील मोठा अडथळा ठरू शकतो.
3. विविध संकल्पना व तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी पुरेशी आर्थिक तरतूद व यंत्रणा उभारण्याची आवश्यकता आहे.
4. नवनवीन तंत्रज्ञानावर आधारित बाबींचा समावेश करून संसाधनाचा कार्यक्षम वापर होणे आवश्यक आहे.
5. शिक्षण हक्क कायदानुसार अपेक्षित किमान पातळीवरील गरजा पूर्ण होणे आवश्यक आहे.
6. व्यावसायिक शिक्षण व कृत्रिम बुद्धिमत्तेला देण्यात येणाऱ्या प्राधान्यामुळे शिक्षण क्षेत्रावर दूरगामी परिणाम होऊ शकतो.
7. विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार विषय निवडीचे स्वातंत्र्य मिळणार आहे. असे असले तरी शिक्षणातील गळती कमी करून वंचित समूहाच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे.
8. शिक्षण हक्क कायद्याच्या विस्तारामुळे बालवाडी ते पदवीधर स्तरापर्यंत 3-18 वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास कायद्याचे अधिष्ठान प्राप्त होऊन सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल..

संदर्भ सूची :-

- 1) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम 2009 : भारताचे राजपत्र.
- 2) महाराष्ट्र शासन राजपत्र क्र.149 दि.11 ऑक्टोबर 2011.

- 3) महाराष्ट्र शासनाचे शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग - विविध शासन निर्णय.
- 4) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- 5) शिक्षण हक्काचा संकोच-महाराष्ट्र टाइम्स.
- 6) विविध वर्तमानपत्रातील अग्रलेख
- 7) www.mscepune.in